

DRAFT: VELKÁ BRITÁNIE V 19. STOLETÍ

Libor Židek

Cílem textu je krátká analýza Velké Británie v období technologické změny, často označované jako průmyslová revoluce. Nejdříve se zastavíme u politických souvislostí. Dále se budeme zabývat průmyslovou revolucí a jejími příčinami. Budeme hledat důvody, proč k ní došlo právě ve Velké Británii. Následně krátce zhodnotíme hospodářské výsledky a v závěru shrneme důvody, proč ostrovní země svoji pozici ztratila.

I. POLITICKÝ VÝVOJ

Anglie je od roku 1688 konstituční monarchií pod kontrolou parlamentu (tzv. Slavná revoluce). Ústřední roli v konstituční monarchii hraje parlament. Postavení panovníka bylo odlišné oproti kontinentu – anglický panovník neměl absolutistickou moc.

Od roku 1693 měl parlament přímou kontrolu i nad financemi panovníka. Byl oddělen „národní“ dluh od osobního dluhu panovníka. Na rozdíl od kontinentu daně ve Velké Británii schvaloval vždy parlament.

Spojené království Velké Británie vzniklo v roce 1707, kdy došlo ke sjednocení anglického a skotského parlamentu. Roku 1800 bylo k tomuto státu připojeno Irské království, čímž vzniklo Spojené království Velké Británie a Irsko. Irsko získalo nezávislost roku 1922, avšak Severní Irsko zůstalo součástí Spojeného království. Od roku 1927 je tedy oficiální název Spojené království Velké Británie a Severního Irsko.

Od roku 1761 do roku 1820 vládl v Británii Jiří III. Pak se na královském stolci vystřídali Jiří IV (1821-1830) a Vilém IV (1831-1837). Ve velké části 19. století (1837-1901) vládla královna Viktorie. Pozice britských panovníků ovšem v průběhu doby oslabovala a naopak rostla role volených zástupců. Během 19. století proběhly tři volební reformy (1832, 1867 a 1884). Reforma volebního systému z roku 1832 omezila moc staré aristokracie, zvýšila politický vliv městských center a dala právo volit střední vrstvě obyvatelstva. Reformní zákony z let 1867 a 1884 zvýšily voličské základny z 20 na 60 procent dospělých mužů ve městech a na 70 procent v hrabstvích. Reforma volebního práva z roku 1884 udělila volební právo zemědělským dělníkům a znamenala i nové rozdělení míst v parlamentu, kdy se do parlamentu dostali první dělníci (Morgan, 2002).

Ruku v ruce s tímto vývojem se měnilo i postavení odborů – v průběhu 19. století došlo postupně ke vzniku odborů; jejich postupnému akceptaci a růstu jejich moci. Na počátku století byly odbory velmi slabé a byly zakazovány (Zákon o sdružování dělníků z roku 1800). Ve druhém období byly odbory trpěny (Zákon o sdružování dělníků z přelomu let 1824/25) a ve třetí fázi ve 20. století již odbory získaly právo na sdružování a kolektivní akce.

Mezinárodní pozice

V průběhu 19. století měla Británie velmocenské postavení. Její ekonomická dominance se promítla i do politické roviny. V mezinárodní politice uplatňovala Británie politiku nazývanou splendid isolation (skvělá izolace). Jejím základem byla snaha stát mimo vojenské bloky i formální mezinárodní dohody a působit tak zejména ve prospěch udržení rovnováhy mezi velmocemi (Židek, 2004).

A. Koloniální říše

Británie měla také největší koloniální říši. Prvotní kolonizací a na úkor Holandska, Francie a Španělska rozšířila Velká Británie své kolonie zejména v Indii a USA. Tyto kolonie byly později nazvány korunní kolonie.

V roce 1773 proběhlo tzv. „Bostonské pití čaje“, kdy američtí kolonisté protestovali proti monopolu Východoindické společnosti a vývozu čaje do Ameriky (Morgan, 2002). A 4. července 1776 byla americkým Kongresem vyhlášena Deklarace nezávislosti Spojených států amerických. Roku 1783 došlo k uznání nezávislosti amerických kolonií.

Od roku 1807 byl zakázán obchod s otroky a od roku 1833 zrušeno otroctví ve Velké Británii.

Během 19. století rozšířila Velká Británie své panství především v Austrálii, Kanadě, Africe a Asii. Británie ovládla v době největšího rozkvětu území, na němž žila čtvrtina světové populace. Ve srovnání s teritoriem „mateřských zemí“ byly britské kolonie větší přibližně 120krát a Velké Británii zůstávala největší koloniální říše i poté, co se oddělila její největší kolonie – USA (Faltus, Průcha, 1992).

B. Soupeření s Francií

Mezi Anglií a Francií existovala trvalá rivalita. Země spolu soupeřily o kolonie, a řada konfliktů vznikla i kvůli obchodu. Konec soupeření přišel s napoleonskými válkami, které probíhaly v období 1799-1815. Během těchto válek došlo k přerušení obchodních vazeb mezi Anglií a Francií. Napoleon vyhlásil tzv. kontinentální blokádu, což znamenalo zákaz veškerého obchodu s výrobky z Anglie nebo jejich kolonií. Blokáda platila pro všechny Francií podrobené země (Německo, Rakousko, Rusko, Itálie, Prusko). Napoleon pomocí ní chtěl dosáhnout hospodářského kolapsu Anglie. To se mu však nepodařilo. Británie nakonec vyšla z těchto válek vítězně a upevnila si pozici nejvýznamnější světové mocnosti.

II. PRŮMYSLOVÁ REVOLUCE (rámcově 1760-1830)

Průmyslová revoluce je problematický termín. Obecně se chápe tak, že dochází k přechodu od ruční výroby v manufakturách ke strojové výrobě v továrnách. Průmyslová revoluce proto znamená především zrychlení technologických změn. Náhledy se ovšem obecně různí a například dle Mokyry (1994) v průmyslové revoluci došlo především k nahrazení lidské síly stroji; anorganické materiály, např. zvířecí síla, vlna, byly nahrazeny neorganickými např. železo a uhlí; a v první řadě se jednalo o energetickou revoluci (parní stroje). Jiní autoři však samotnou průmyslovou revoluci zpochybňují (Cameron, 1996) a poukazují na skutečnost, že veškeré změny byly velmi gradualistické a používat v této souvislosti termín „revoluce“ tedy není namístě.

Je zajímavé, že představitelé klasické školy si technologickou změnu příliš neuvědomovali. Ekonomové dokonce pochybovali o tom, že technika může zlepšit celkovou životní úroveň (Morgan, 2002). Samotný termín „průmyslová revoluce“ poprvé použil až oxfordský historik Arnold Toynbee ve svých Přednáškách o průmyslové revoluci v letech 1880-1881, tedy 50 let po konci revoluce (North, 1990).

III. DŮVODY PRŮMYSLOVÉ REVOLUCE V BRITÁNII

Na následujících stranách se zaměříme na různé aspekty příčin průmyslové revoluce. Budeme se věnovat – institucionální změně, technologickému pokroku, finančním institucím, rozvoji infrastruktury, vzdělání, demografickým změnám a ekonomické teorií. Postupujeme od klíčových aspektů – tj. změny institucí a rozvoje technologií k relativně méně významným. Jiný náhled by mohl být skrz intenzivní a extenzivní faktory, kdy do druhé skupiny by se řadily demografické změny a akumulace kapitálu, které bylo dosaženo skrz rozvoj finančních institucí.

A. Instituce – právní systém

V centru změny stál vývoj institucí. Nutnou institucionální změnou byla liberalizace společnosti – ve smyslu upuštění feudálního systému.

Řada autorů vidí příčiny průmyslové revoluce právě ve změně institucí. Maddison (1991) vidí jako primární institucionální změny v zemědělství, průmyslu a obchodu a v rozvoji technologií.¹

Podobně i North (1990) vyzdvihuje úlohu institucí. Dle jeho názoru hrály ve vzniku průmyslové revoluce důležitou úlohu nejen laissez faire, ale zejména britské instituce, díky nimž je snadnější vynutitelnost vlastnických práv, značná liberalizace a odstranění restrikcí pohybu kapitálu a pracovní síly, patentová práva, celkové vylepšení právního systému a zvětšení trhů.

Obecně platné právo používané v celém království od dobytí Anglie Normany se nazývá common law. Britský právní systém je na rozdíl od kontinentu založen na precedentech. V tomto systému vytváří právní systém soudci. Systém precedentů umožňuje absorbovat instituce potřebné pro chod ekonomiky – jako například ochranu vlastnických práv nebo ochranu proti absolutistické moci panovníka a podobně.

Legislativní změny probíhaly obecně ve prospěch průmyslové revoluce. Nicméně pokud se zaměříme na vývoj práva v souvislosti s rozvojem ekonomiky, tak vidíme, že právní systém ne vždy přispíval k efektivitě britského ekonomického systému. Například roku 1563 vešel v platnost živnostenský zákon. Tento zákon říkal, že všichni práceschopní obyvatelé mohou pracovat v zemědělství, textilu nebo pro stát významném odvětví. Pro všechna zaměstnání bylo potřeba 7 let vyučení. Tento zákon bránil sociální mobilitě, na druhou stranu bylo jeho vynucování laxní.

Podobně problematické byly i Námořní (Navigační) zákony, které vešly v platnost roku 1651. Podobné zákony měly téměř všechny země. Dle těchto zákonů směly zprostředkovávat obchod s Británií jen britské lodě anebo lodě ze země, z níž zboží pocházelo. Zboží muselo do Británie putovat přímo a ne přes mezisklad, čímž byl myšlený především holandský Amsterdam. Obchod s koloniemi mohl probíhat pouze na britských lodích. Zboží, které odcházelo do kolonií, muselo být nejdříve dovezeno do Velké Británie. I přes tyto zákony mělo Holandsko převahu na moři až do konce 18. století. Zákony měly také vliv na ztrátu USA, protože se v amerických očích staly

---

¹ Dalším důvodem byla dle autora i geografická poloha, která skýtala Velké Británii výhody (podobně holandským) – rozvíjela se tu ve velkém námořní doprava a s tím související silné námořnictvo.

důkazem koloniální závislosti, který bylo třeba odstranit. Navigační zákony byly nakonec v Británii zrušeny ve 40. letech 19. století.

Podobně protekcionistické byly i Obilní zákony (Corn Laws). Vlastníci půdy usilovali o ochranná cla na dovážené obilí, což se jim nakonec podařilo prosadit v roce 1815. Velká Británie se tím umožnila udržet na domácím trhu vysoký podíl britské produkce (za cenu značného zvýšení jeho ceny) a chránila se tak před levným exportem především z Indie a USA. Tato cla byla zrušena ve 30. letech.

Další specifickou oblastí byla patentová legislativa. Historicky neexistovalo žádné vlastnické právo na vynálezy, a vše bylo možno kopírovat. Roku 1624 však vešlo ve Velké Británii v platnost patentové právo, které představovalo čtrnáctiletý monopol na novou technologii.² V důsledku vzniklo soukromé vlastnictví technologií, které přispívalo k technologickým změnám. Na druhou stranu je nutno zdůraznit, že ne všichni patentovali - někteří považovali tento systém za neefektivní a nákladný. Docházelo i k technologické výměně se zahraničím a v Británii bylo například užita řada původně francouzských vynálezů.

Spontánně začaly také vznikat místa, kde docházelo k výměně informací. Vznikly tak například Royal Society (1662) a Society of Arts (1754) a mnoho menších institucí (Mokyr, 1994). Obchodníci a vědci se vzájemně podporovali, vyměňovali si informace a předávali znalosti. Stalo se společensky únosné vydělávat peníze v průmyslu i inovacemi.

Předpokladem průmyslové revoluce byl i rozvoj infrastruktury. V letech 1660-89 bylo přijato 15 zákonů o lepším využívání řek, v letech 1690-1719 přijato 59 zákonů, mezi nimi byly i zákony o stavbě silnic s vybíráním mýtného; a v letech 1720-1749 to bylo 130 zákonů (Cameron, 1996).

B. Technologický pokrok

V samém centru průmyslové revoluce stojí i technologická změna. Ta umožnila specializaci a růst efektivity, neboť se zboží začalo vyrábět ve velkých sériích. Souběžně s tím se zboží také stávalo relativně levnějším.

Angličané dokázali převzít technologie a vylepšit je. Často přebírali technologie od Holanďanů, především v oblastech zemědělství, budování kanálů, loďarství či bankovníctví.

Změny vznikaly v několika odvětvích a z nich se šířily do dalších. V této souvislosti plnil významnou roli například textilní průmysl – od 18. století díky inovaci v textilním průmyslu propukly nové inovující nálady v dalších částech hospodářství.

Vláda hrála v technologickém pokroku relativně malou úlohu, což zapadá do celkového přístupu, kdy do chodu ekonomiky příliš nezasahovala.

Aby mohlo dojít k průmyslové revoluci, tak musela celá ekonomika projít dramatickou změnou. Pro změnu charakteru ekonomiky z manuálního na mechanický jsou potřeba stovky vynálezců, tisíce odvážných podnikatelů, desetitisíce mechaniků, techniků a obrovské množství dělníků. Celá společnost se tak musela adaptovat na úplně nové technologie.

---

² Výjimečně vláda platila za novou technologii i dříve, např. ve vojenství.

Jiný problém byl časový aspekt. Hlavní vynálezy sice byly dokončeny v roce 1830, ale k jejich plnému uplatnění v praxi došlo až o několik desítek let později – například k hromadnému uplatnění páry došlo až po roce 1870.

Technologické změny jsou spojeny zejména s uhlím, parním strojem a textilní výrobou – těmto třem oblastem se budeme věnovat v následujícím textu.

Základem průmyslové revoluce byl parní stroj (základ revoluce). Parní stroj sloužil jako zdroj energie, který mohl jet vždy, nemohl vyschnout ani zamrznout, ale závisel na uhlí.

Britové byli k užívání uhlí v podstatě donuceni. Od 17. století byl v zemi nedostatek dřeva, které bylo nutné nejen jako zdroj energie, ale i na stavbu lodí. V důsledku musel být rozšířen jeho dovoz a výsadba. Od roku 1709 bylo při výrobě železa nahrazováno dřevo uhlím. K úplnému nahrazení uhlím však došlo až při další energetické krizi v letech 1750-1790. Důvody energetické krize byly jasné, neboť v letech 1751-1801 vzrostla populace o 50 %, avšak u energií nedošlo k žádnému růstu. V důsledku rostly ceny potravin, nastal hlad a nepokoje. Dřeva bylo nedostatek, užívalo se méně kvalitního.³ Nedostatek dřeva se dal řešit dovozem jen do určité míry. Poptávka však byla velká a proto se hledaly alternativní zdroje energie - fosilní paliva (Brinley, 1993).

Přechod na uhlí znamenal, že se Velká Británie stala evropskou jedničkou v těžbě uhlí. Země měla po celé století největší těžbu na obyvatele, dvakrát tolik co nejbližší rival – USA. Od počátku 20. století se světovou jedničkou v těžbě staly USA.

Ruku v ruce s používáním uhlí docházelo i k vylepšování a později i masivnímu uplatňování parního stroje. Atmosférický parní stroj vynalezl Thomas Newcom již roku 1712. Ten našel uplatnění v anglických dolech. Následně docházelo k vylepšení stroje a velkou zásluhou o jeho technické využití měl vynálezce James Watt. Roku 1785 vznikla první přádelna poháněná parním strojem a v 19. století se z tohoto sektoru parních strojů rozšířilo do celé ekonomiky.

Klíčovým pro uplatnění parního stroje byl textilní průmysl. Přechod k mechanizované tovární výrobě začal v bavlnářství a později se přesunul do dalších textilních oborů zaváděním spřádacích strojů a tkalcovských stavů. Do roku 1765 byla všechna příze spřádána lidskýma rukama. Roku 1764 vynalezl Hargreaves první spřádací stroj, který měl sice závažné nedostatky, ale postupem došlo k jeho vylepšování.

První tkalcovský stav s rychloběžným člunkem (jež zdvojnásobil výkon tkalce) byl vynalezen ve 30. letech 18. století. První mechanický stav byl vynalezen roku 1785. Postupné výrazné zlepšování však probíhalo až do roku 1820.

Tyto změny se odrazily na textilní výrobě. Roku 1782 byly v Manchesteru jen dvě továrny na bavlněné látky, do roku 1807 jejich počet stoupl na 52 továren. Počátkem 18. století tvořil dovoz bavlny méně než 500 tun surové komodity, v 70. letech 18. století to bylo 2,5 tisíce tun, v roce 1780 již 25 tisíc tun a v roce 1860 dokonce 500 tisíc tun surové bavlny. Mezi dodavatele patřila především Indie a později zejména jih USA. V roce 1803 byla bavlněná produkce větší než vlněná. V roce 1880 produkovala Británie více bavlněné příze a látek než celá Evropa a ještě v roce 1913 tvořila třetinu evropské produkce, což bylo dvakrát více než konkurenti (Cameron, 1996).

---

³ V té době Anglie válčila s Amerikou a ztratila skoro polovinu svých lodí z jiných důvodů než válečných.

Mimo zmíněných tří oblastí se změny pochopitelně dotkly i dalších. Například roku 1798 byla objevena plynová lampa a první plynové lampy osvětlovaly Londýn již v roce 1812. Postupně bylo zaváděno osvětlení ulic, továren, divadel i soukromých domů. Roku 1810 Bryan Donkin a John Hall využili patentu na konzervy a začali je vyrábět. Zanedlouho vznikla poblíž Londýna první továrna na konzervy a v roce 1813 již dostávali námořníci polévku a maso v konzervách (první pokusy se sebou ovšem nesly poměrně značná zdravotnická rizika).

C. Finanční instituce

Akumulace kapitálu a fungování finančních institucí bylo v centru průmyslové revoluce. Není proto překvapující, že Anglie byla na špičce ve vývoji finančních trhů. Rozvoj finančních institucí můžeme zaznamenat již od roku 1660, kdy zlatníci začali poskytovat bankovní služby.

Postupně docházelo k rozvoji komerčních bank. Určitým zlomem byl rok 1710, kdy Bank of England (založená 1694) získala emisní monopol. Stala se vzorem pro organizaci emisních bank v dalších zemích. Bank of England získala bohaté zkušenosti s vydáváním bankovek, které postupně nahrazovaly do té doby výlučně používané kovové peníze (Faltus, Průcha, 1992). O rok později, tedy roku 1695 byla v Edinburgu založena Skotská banka a roku 1727 Skotská královská banka. Tyto dvě banky, stejně jako Bank of England, byly bankami emisními (Dufala, 1996). Ostatní soukromé banky již nemohly vydávat vlastní bankovky a plnily pouze depozitní funkci.

Postupem doby se rozvíjel i finanční trh. V 90. letech 17. století byl zaveden institut zajištění dluhu a vytvořen organizovaný trh pro státní i soukromé cenné papíry. Tato finanční reforma neměla okamžité pozitivní dopady, protože při krizích došlo několikrát ke kolapsu systému. Avšak v polovině 18. století si na války s Francií již panovník mohl půjčovat výrazně levněji, než jeho francouzský nepřítel.

O tom, že vývoj finančních trhů nebyl bezproblémový, svědčí například spekulací s akcemi Jihomořské společnosti. Tato společnost byla založena v roce 1711 a byl jí udělen monopol na obchod se Španělskem. S akcemi společnosti se začalo obchodovat a spekulace přivedly řadu investorů na mizinu (Morgan, 2002). Tento finanční skandál vyvolal tlak na právní úpravu. A v roce 1720 byl přijat v reakci tzv. Bubble Act, který znamenal zákaz zakládání akciových společností bez souhlasu parlamentu. Tato formální instituce tak v praxi blokovala možnosti akumulace kapitálu. Tuto skutečnost si nakonec uvědomil i parlament a zákon byl v roce 1825 zrušen. Nutno podotknout, že důvodem byla i skutečnost, že Bubble Act neměl očekávaný efekt v oblasti protiprávních jednání. V roce 1854 byl potom přijat zákon, který umožňoval vznik společnosti s ručením omezeným – jednalo se o obdobu zákona, platného v USA od roku 1811.

I přes dílčí problémy vytvořily uvedené reformy prostor pro rozvoj finančních trhů a růst zásoby kapitálu. Podle Maddisona (1991) rostla zásoba kapitálu na pracovní hodinu mezi lety 1820 a 1890 o 1,6 % ročně oproti předchozímu období, což byla velká změna proti období 1780-1820, kdy kapitál rostl pouze o 0,1 % ročně.

D. Infrastruktura a doprava

Ve sledovaném období došlo k velkému nárůstu ekonomických vazeb uvnitř i vně ekonomiky. V rostoucí míře se přesouvaly suroviny i výrobky. K tomu přispíval velký

rozvoj infrastruktury. Ten zpětně ovlivňoval podnikání, protože například vznikaly továrny podél dopravních cest a dopravních uzlů. Nejlevnější doprava byla v této době vodní a proto není překvapivé, že docházelo ke splavňování řek a stavbě kanálů. V letech 1750-1820 byly vodní cesty prodlouženy z 1000 na 3000 mil (hlavně kanály). Kanály budovaly soukromé společnosti (měly výjimku z Bubble Actu). Zisk byl dosahován z mýtného anebo z pronájmu vlastních lodí. Tento rozvoj vedl k dalšímu zlevnění dopravy, ke specializaci a dělbě práce. Podnikatelé ve Velké Británii měli pochopitelně výhodu v geografické poloze, ta jim umožnila využívat levné dopravy kolem ostrova a nebyla tak závislá na pomalé a nákladné pozemní dopravě, jako tomu bylo na kontinentu.

K rozvoji pozemní dopravy však docházelo. Původně břímě údržby většiny hlavních cest spočívalo na farnostech, které se nacházely v jejich bezprostřední blízkosti. Tento systém si vyžadoval nucenou práci obyvatel a cesty byly ve špatném stavu. Od 90. let 17. století začala vznikat silničních sdružení, ve kterých místní statkáři a farmáři fungovali jako nekomerční správci cest. Postupně tak vznikala silniční síť, za jejíž užití se však vybíraly poplatky. Délka silnic se zvýšila z 3400 mil v roce 1750, na 15 000 mil v roce 1770 a 22000 mil v roce 1836.

Období dominance Velké Británie je ovšem spojeno zejména s rozvojem železnice. Roku 1801 předvedl Trevithick první funkční lokomotivu, která však byla pro tehdejší kolejové trati příliš těžká. Za první komerčně použitelnou lokomotivu pro veřejnou přepravu je proto považována Stephensonova lokomotiva z roku 1825. První železniční trať byla dokončena mezi Liverpoolem-Manchesterem v roce 1830.

Nástup parníků byl proti železnici relativně pozvolný. Hlavní příčinou bylo, že v průběhu 19. století docházelo k technologickému vylepšování plachetnic (byla například potřeba menší posádka). Až do roku 1880 byla proto většina nákladu doručována plachetnicemi. Parní lodě se souběžně také vylepšovaly – docházelo k poklesu spotřeb pohonných hmot; růstu kapacity; zvyšování nosnosti; i poklesu počtu členů posádky. Velká Británie byla v loďařském průmyslu zcela dominantní a v 80. - 90. letech 19. století produkovala 80 % všech lodí. Její podíl na počátku 20. století poklesl na 60 % (Cameron, 1996).

E. Vzdělání

Pro technologickou změnu však bylo potřeba velké množství inovací, se kterými často přicházeli obchodníci. Inovátoři se postupem doby stávali technicky velmi zdatní (např. Watt), ale školu navštěvovali jen výjimečně, spíše se často vzdělávali sami. Velká Británie nebyla na špičce ve formálním vzdělávání. Inovátoři však pro technologickou změnu pochopitelně nestačili, bylo potřeba velké množství mechaniků a řemeslníků. Britský vzestup byl do značné míry založen na zručnosti a mechanických dovednostech pracovní síly, ale země měla méně gramotných obyvatel než některé jiné země, jako Skandinávie či Holandsko – viz následující tabulka. Po celé 19. století však docházelo k růstu vzdělanosti – Británie tak sice nebyla ve vzdělanosti první, ale byla mezi leadery.

Tabulka 1: Gramotnost dospělých ve vybraných zemích (v %)

Země	kolem 1850	kolem 1900
Švédsko	90	(99)
USA (jen bílí)	85-90	94
Skotsko	80	(97)

Prusko	80	88
Anglie a Wales	67-70	(96)
Francie	55-60	83
Rakousko (bez Uherska)	55-60	77
Belgie	55-60	81
Itálie	20-25	52
Španělsko	25	44
Rusko	5-10	28

Zdroj: Cameron, Stručné ekonomické dějiny světa, 1996 (dle autora jsou údaje v závorkách téměř zcela jistě přehnané)

Postupem doby se ovšem zvyšovaly nároky a povinnosti navštěvovat školy. Přispívaly k tomu i pracovní zákony. Význam vzdělání si postupně uvědomovali i samotní zaměstnanci a již v 1. polovině 19. století vznikaly tzv. „ústavy mechaniky“ pro řemeslníky. Jednalo se o soukromé večerní školy, kde se platilo školné, případně bylo pokryto z charitativních zdrojů.

F. Demografické změny a migrace

Počet obyvatel v průběhu 18. a 19. století dramaticky rostl, obecně docházelo k jevu, který se označuje jako demografická revoluce. V roce 1700 měla Anglie a Wales měli přibližně 5,8 milionu obyvatel, v roce 1850 to již bylo 17,8 milionu. Tento nárůst souvisel jednak s poklesem věku manželů;⁴ a jednak s poklesem úmrtnosti. Úmrtnost začala klesat někdy před rokem 1750 v důsledku vydatnější stravy (díky růstu zemědělství mělo obyvatelstvo lepší výživu a dostatek jídla); lepší hygieny (průmyslová revoluce přinesla s sebou spoustu objevů, mimo jiné i průmyslovou výrobu mýdla); účinnější obrany před epidemiemi (již v roce 1796 bylo například zavedeno očkování proti neštovicím); snadnějšího udržování tepla v budovách (díky uhlí); růstu znalostí v medicíně; obecně růstu životní úrovně; levné nabídky textilu a podobně. Na nárůstu obyvatel se projevila také vyšší porodnost a nižší kojenecké úmrtnosti.

Populační přetlak se částečně snižoval emigrací, ke které přispívaly i klesající dopravní náklady. Hlavními destinacemi byly země jako Kanada, Austrálie či Spojené státy.

Vedle mezinárodní migrace docházelo i k vnitřní migraci. Docházelo ke stěhování z jihovýchodních částí země na severozápad (tj. oblast Manchesteru a Liverpoolu). Souběžně se lidé stěhovali do měst a docházelo k urbanizaci. Roku 1851 poprvé v historii Británie žilo více lidí ve městech než na venkově. Centrum rozvoje byl již od antických dob Londýn – sbíhala se zde síť římských cest (dopravní křižovatka); bylo to poslední místo, kde byla možnost přemostit Temži; ale ještě sem mohly doplout zaoceánské lodě. Roku 1700 měl Londýn přibližně 500 tisíc obyvatel, v té samé době nemělo žádné další město více jak 30 tisíc obyvatel. Roku 1801 bylo provedeno první oficiální sčítání obyvatelstva. V Londýně již žilo více než 1 milion lidí; oproti tomu Liverpool, Manchester, Birmingham měly maximálně 70 tisíc obyvatel.

Nová průmyslová města byla rozlohou malá a hustě zastavěná. Početně tenká vrstva majetných často vlastnila velké procento pozemků. Dělníci žili ve slumech bez kanalizace, vodovodu a za celkově špatných hygienických podmínek.

⁴ Mladé páry nemusely díky růstu průmyslové výroby a vzniku továren čekat na vlastní hospodářství.

G. Ekonomické teorie

Velká Británie je kolébkou klasické školy ekonomického myšlení. Jejími představiteli jsou William Petty, Adam Smith či David Ricardo. Nejslavnější dílo je Smithovo Bohatství národů z roku 1776. Tato ekonomická škola prosazovala ekonomický liberalismus a obecně se domnívá, že lidé dosahují svoje cíle lépe než stát. Tomu odpovídala i ekonomická praxe v 19. století a to jak v hospodářské politice, tak i v zahraničním obchodu. Myšlenky klasické školy se prosazovaly i v Británii postupně.

Nicméně hospodářská politika byla obecně liberální a úloha státu byla malá. Na počátku století bylo ekonomického prostředí uvolňováno – byl například zreformován a zjednodušen daňový systém. A jak jsme se již zmínili dříve, stát obecně nehrál velkou úlohu ani ve vzdělávání či rozvoji technologií.

Podobně Británie prosazovala i minimální státní zásahy v oblasti zahraničního obchodu. Počátek 19. století byl přitom ve světovém hospodářství výrazně protekcionistický - jednou z příčin byl trvající merkantilismus; druhou skutečností bylo, že cla byla v této době významným fiskálním příjmem – byla proto běžná i vývozní cla. Mezi jednotlivými zeměmi však byly velké rozdíly, např. Holandsko mělo obecně liberální obchodní politiku, protože žilo z obchodu. Francie proti tomu byla silně protekcionistická.

K výraznému uvolnění mezinárodního obchodu došlo v Británii ve 40. letech 19. století. Britové tehdy zrušili svá ochranná opatření, jako byly Navigační či Obilní zákony. A dále prosazovali volný obchod. Významným milníkem bylo podepsání Cobden-Chevalierovy smlouvy v roce 1860.

IV. VÝVOJ

V kapitole se zaměříme nejdříve na obecné vývojové tendence, následně se budeme věnovat změnám v jednotlivých sektorech ekonomiky.

Situace obyvatel před průmyslovou revolucí byla složitá – většina z nich byla vystavena extrémně namáhavé a úmorné práci na vesnici a na většinu z nich také plně dopadal feudální systém.

S technologickou změnou a přechodem ke kapitalismu se tato situace změnila. Nicméně prvotní dopady na obyvatelstvo nebyly příliš pozitivní. Život v městských aglomeracích za špatných hygienických podmínek a s mimořádně dlouhou pracovní dobou byl velmi náročný. Snaha podnikatelů maximálně využít drahé stroje a zkrátit dobu návratu vloženého kapitálu měla za následek prodloužení pracovního dne i na 14-16 hodin denně, což byla nejdelší pracovní doba v dějinách kapitalismu. Děti pracovaly často již od sedmi let věku (Faltus, Průcha, 2004). Mezi ekonomy se vedou spory o to, kdy průměrný obyvatel Británie pocítil pozitivní dopady průmyslové revoluce. Přispěly k tomu i pracovní zákony – Factory Acts, které upravovaly pracovní podmínky v továrnách. Zákon z roku 1802 například omezil dětskou práci (9-13 let) na 48 hodin týdně (Humphreys, 2007). V textilních továrnách byla také zakázána námezdní práce dětí do 9 let (děti musely chodit do školy); noční práce starších dětí; pracovní den byl zkrácen na 12 hodin a podobně (Faltus, Průcha, 1992). Zákony mimo to nařizovaly povinnost učňů mít základní vzdělání, což však bylo málo vymahatelné. Roku 1833 vyšel zákon, který nařizoval výuku všech dospělých dělníků.

Vývoj v období let 1750 a 1850 byl překotný – došlo ke ztrojnásobení populace, výrazné urbanizaci (z měst se staly velkoměsta), a zdvojnásobení průměrného příjmu.

Již od roku 1820 (napoleonských válek) byla Velká Británie světovým leadrem – byla hlavním výrobcem, investorem i obchodníkem. HDP na hlavu bylo nejvyšší na světě. Průmyslová převaha pramenila zejména z naskoku v bavlnictví a hutnictví, kde se začala jako první ve velkém rozsahu využívat uhlí a parních strojů.

I ve druhé polovině 19. století životní úroveň trvale stoupala. Mezi léty 1860-1914 se reálné mzdy opět zdvojnásobily. V 80. letech si i značné množství lidí začalo užívat volného času. Běžné obyvatelstvo začalo vytvářet úspory, protože i po zaplacení základních potřeb, jídla, bydlení a ošacení jim zbývaly finanční prostředky. Tento přebytek souvisel i se snižováním porodnosti, ke kterému začalo docházet u majetných tříd od sedmdesátých let, pracující třídy napodobily vyšší vrstvy až o něco později. Peníze tak v důsledku nebyly pohlcovány dalšími dětmi. Roku 1914 měl průměrný Brit stále nejvyšší životní úroveň v Evropě. Celosvětově však Británie ze svých pozice ustupovala a přenechala roli celosvětového leadera USA.

A. Zemědělství

Velká Británie byla jedna z prvních, kde došlo k růstu zemědělské produktivity. Na tomto vzestupu se výrazně podepsalo přebírání holandských technologií. Britští zemědělci dosahovali již na konci 17. století větší produktivity než většina zemědělců na kontinentu.

Předpokladem pro zvýšení efektivity byla institucionální změna. Od roku 1760 do napoleonských válek byly přijímány zákony, na jejichž základě začalo docházet k oplocení a scelování polí (dnes bychom řekli privatizaci). Těmito zákony se urychlil postupy scelování, ke kterým docházelo na základě soukromých smluv již od pozdního středověku. K růstu produktivity docházelo i díky experimentům s novými plodinami, rotaci osevních ploch, či růstu velikosti farem.

Změny v sektoru se pochopitelně promítly i do zaměstnanosti. Koncem 17. století pracovalo v zemědělství 60 % populace; počátkem 19. století to bylo 36 %; v polovině 19. století 22 % a na počátku 20. století již jen asi 10 %. Změny v zaměstnanosti můžeme vidět v následující tabulce. Souběžně docházelo i k poklesu podílu zemědělství na HDP. V roce 1851 se zemědělství podílelo na HNP 20,3 %, v roce 1901 to již bylo pouhých 6,4 % a většina potravin a zemědělských surovin, například vlny, se do Británie dovážela (Morgan, 2002).

Tabulka 2: Struktura zaměstnanosti ve vedoucí zemí 1700 - 1989 (% z celkové zaměstnanosti)

	Holandsko	UK	USA
1700 A*	40	56	n.a.
I	33	22	n.a.
S	27	22	n.a.
1820 A	n.a.	40	n.a.
I	n.a.	32	n.a.
S	n.a.	28	n.a.
1890 A	33	16	39
I	31	44	27

S	36	40	34
1989 A	5	2	3
I	26	29	26
S	69	69	71

* - zemědělství zahrnuje lesnictví a rybářství; průmysl - výrobu, elektřinu, plyn, vodu a stavebnictví; služby zahrnují zbytek.

Zdroj: Maddison, Dynamic forces in Capitalist development

B. Průmysl – továrny

Podstatou průmyslové revoluce byla i změna charakteru výroby od domácí práce ke koncentraci výroby do továren. Kolem roku 1700 byla práce ještě většinou v blízkosti domu (s výjimkou loděnic). Poté začalo docházet k přechodu od řemeslné výroby k továrnímu systému. Tovární systém umožnil využít růst velikosti trhů a snížil problémy s kontrolou kvality (v továrně je obecně snazší hlídat kvalitu).⁵

V továrnách se začal nejdříve vyrábět textil. Byly zde často vyšší mzdy. A růst mezd byl vyšší než v předchozím období, protože bylo dosahováno vyšší produktivity práce. Později se zrychloval i růst těžkého průmyslu, především železářství, těžby uhlí a strojírenství. Souviselo to s výstavbou železnic, používáním železa při stavbě lodí a růstem exportu strojů (Faltus, Průcha, 1992). V roce 1870 vyráběla Velká Británie například polovinu světové produkce železa. V roce 1890 se však již staly světovou jedničkou USA.

Díky industrializaci a časovému předstihu průmyslové revoluce byla Velká Británie jasně největším světovým výrobcem a proto také byla označována jako dílna světa.

Po roce 1870 začala Velká Británie v objemu průmyslové výroby i technické vyspělosti výrob zaostávat za USA. Přispělo k tomu zpomalení hospodářského vývoje v letech 1873-93, které britští historici nazvali obdobím „velké deprese“. Depresí byl nejvíce postižen spotřební průmysl, především textilní odvětví (Faltus, Průcha, 1992).

C. Služby

I v oblasti služeb Britové čerpali ze znalostí Holanďanů. Británie jednak dominovala světovému obchodu, k čemuž jí napomáhala i geografická poloha. Vedle toho byl Londýn v 19. století i centrem světového bankovníctví, burzovních operací, zprostředkovatelských či pojišťovacích služeb.

V oblasti zahraničního obchodu hrála významnou roli v období před průmyslovou revolucí Východoindická společnost. Byla založena v roce 1600 a získala monopol na obchod s Indií. Společnost obchodovala s textilními výrobky, čajem, rýží a dalšími produkty. Monopol Východoindické společnosti byl zrušen roku 1813.

⁵ V této souvislosti se někdy píše o tzv. svatém pondělí – uplatňovaném řemeslníky minimálně od 17. století. Výplata řemeslníků probíhala obvykle v sobotu. Prostředky dělníkům umožnily nepracovat o den déle, a proto přišli do práce až v úterý ráno. Důsledkem potom byla frenetická práce na konci pracovního týdne. V některých odvětvích byl takový přístup tolerován. V průběhu 19. století byl tento přístup opuštěn.

V 19. století byla Británie největším světovým obchodníkem, z čehož pramenila i její značná závislost na zahraničním obchodu. Britský podíl tvořil v době britské dominance jednu čtvrtinu až jednu třetinu světového obchodu, což bylo dvakrát více než u hlavních konkurentů. Britský podíl na světovém obchodu však postupně nutně klesal, ale ještě před 1. světovou válkou dosahoval jedné šestiny.

Od počátku 19. století měla Velká Británie schodek obchodní bilance. Tento schodek byl však pokryt zisky obchodního loďstva, bank, pojišťoven, výnosy ze zahraničních investic i zahraničními investicemi a výnosy z činnosti londýnské City.

V. STAGNACE

Od 90. let 19. století se hospodářskou supervelmocí stávají USA. Tento stav byl nevyhnutelný, protože americké hospodářství mělo větší dynamiku a větší růst produktivity než Velká Británie. Ostrovní země však zůstala evropským leaderem a to až do konce 2. světové války.

Pozice Británie se začala relativně zhoršovat zejména v poslední třetině 19. století. Tato skutečnost se odrážela na růst HNP. Ten mezi lety 1856-1873 rostl ročně v průměru o 2,5 %. V letech 1873-1913 však již průměrné tempo dosahovalo jen 1,9 %, což bylo méně než v USA a Německu. Velká Británie v té době měla již i relativně nízký růst HDP na obyvatele a i produktivita práce v letech 1890-1913 rostla také pomaleji – jen 1 % ročně.

Důvodů, proč začala Velká Británie v posledních 30 letech 19. století zaostávat je několik. Ostatní státy se od leadera poučily a začaly britské postupy kopírovat. Británie také nemohla mít náskok pořád, protože industrializace proběhla i jinde a docházelo k přirozenému efektu dohánění. Ostatní země rostly z relativně nízkého základu a tak není překvapivé, že dosahovaly vyšších temp hospodářského růstu.

Různí autoři potom vidí další důvody relativního zaostávání v různých oblastech. Mělo dojít k selhání podnikatelů (Morgan, 2002). Druhá či třetí generace podnikatelů již neměla tak silnou dynamiku a neusilovala o prosazení takovým způsobem jako generace první. Z tohoto pravidla však existovaly výjimky – například Lipton nebo Unilever byly založeny právě v tomto období (Cameron, 1991). Britští podnikatelé také zaspali v otázce nových technologií (například chemie, optika, energetika). Britské školství bylo relativně zaostalé – Británie například jako poslední z velkých zemí zavedla povinnou školní docházku (až roku 1880). Dalším důvodem mohla být i nadhodnocená libra (i kvůli zlatému standardu a bankovním a obchodním zájmům). A dle některých autorů došlo k vyčerpání přírodních zdrojů na ostrovech a bylo nutno je dovážet.

VI. ZÁVĚR

Na předchozích stránkách jsme se krátce seznámili s hlavními aspekty ekonomického vzestupu Velké Británie v 19. století. Viděli jsme, že příčin tohoto vzestupu byla celá řada od institucionálních faktorů, přes technologické změny až po například vzestup populace. Británie byla prvním státem, což se odrazilo i na jejím velmocenském postavení v průběhu 19. století. Toto postavení ovšem země v poslední třetině postupně ztrácela ve prospěch USA.

POUŽITÁ LITERATURA

- BRINLEY, T. (1993): *The Industrial Revolution and the Atlantic Economy: Selected Essays*, Routledge, 1993, 288 stran, ISBN-13: 978-0415079785.
- CAMERON, R. (1996): *Stručné ekonomické dějiny světa*. Praha, Victoria Publishing, 1996, 1. vydání, ISBN 80-85865-21-1.
- DUFALA, V. (1996): *Z histórie Európskeho bankovníctva*. Bratislava: Vydavateľstvo PEREX, 1996.
- FALTUS, J., PRŮCHA, V. (1992): *Hospodářské dějiny*. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze, 1992.
- FALTUS, J., PRŮCHA, V. (2004): *Všeobecné hospodářské dějiny 19. a 20. století*. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze, 2004.
- HUMPHREYS, A. (2007): *Velký průvodce National Geographic Velká Británie*. Brno: Computer Press, 2007.
- MADDISON, A. (1991): *Dynamic Forces in Capitalist Development* Oxford, New York, Oxford University Press, 1991, ISBN 0-19-828398-9.
- MOKYR, J. (1994): *Technological change in The Economic History of Britain since 1700*, Vol. 1: 1700-1860 (Volume 1) edited by Floud R., McCloskey D., Cambridge University Press; 2nd edition, 1994, 484 stran, ISBN-13: 978-0521425209.
- MORGAN, K. O. (2002): *Dějiny Británie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002.
- NORTH D., C. (1990): *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, 1990, ISBN-13: 978-0521397346
- ŘÍCHOVÁ, B. (1999): *Komparace politických systémů I*. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze, 1999.
- ŽÍDEK, L. (2004): *Světové hospodářství*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2004.